10.22052/hadith.2025.255683.1519

Semiannual Journal of Hadith Studies
Spring and Summer 2026
Volume 18, Issue 35, Scientific-Research Article
Pages: 119– 148

A Jurisprudential Exploration of the Hadiths on Iḥyāʾ al-Amr and the Challenges of Its Application on the 7th of Safar

Seyed Mohammad Hassan Momeni
Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Law, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran; Professor of Kharej (Advanced Seminars) in Jurisprudence and Principles, Qom Seminary, Iran. Dr.smhmomeni@atu.ac.ir.

Received: 2024/10/29
Accepted: 2025/01/19

Abstract
Based on a jurisprudential-ijtihādī analysis of the hadiths concerning Iḥyāʾ al-Amr (the revival of the rights) of the Ahl al-Bayt (as), this study examines these traditions as a coherent hadith cluster from two perspectives. First, it seeks to uncover the deeper layers of their meaning and demonstrate that reviving the rightsis not limited to teaching and disseminating knowledge; it also includes holding ceremonies in accordance with the occasions of joy and mourning associated with the Ahl al-Bayt (as). Second, it examines the practical challenge arising from the concurrence of two reported occasions on the 7th of Safar: the birth of Imam Musa ibn Jaʿfar (as) and the martyrdom of Imam Hasan (as). Holding both celebratory and mourning ceremonies on the same day, particularly in public media, may be difficult or impracticable. Among the two reports, the report concerning the martyrdom has greater historical authority according to the study. Attention to this issue can help resolve the practical challenge of applying the hadiths on reviving the rights to this occasion. The present study employs a descriptive-analytical method and library research to address these two dimensions.

Keywords: Reviving the rights, Imam Hasan (as), Imam Musa ibn Jaʿfar (as), 7th of Safar, martyrdom.

10.22052/hadith.2025.255683.1519

Extended Abstract

Introduction

One of the most significant approaches to Hadith studies is the jurisprudential-ijtihadi approach, which has long held great importance as a method of legal deduction in Imami jurisprudence. Applying this method to the realm of Hadith studies—even in areas that have received less attention in jurisprudential texts—can demonstrate the immense potential of this sophisticated technique for grasping the essence of Sharia; furthermore, it can yield significant insights by uncovering the inner, hidden layers of meaning within these noble traditions.

The noble traditions concerning the "revival of the rights of the Ahl al-Bayt (as)" face serious practical challenges amidst the constraints of historical circumstances—particularly regarding the organization of mourning gatherings and celebratory events on occasions such as the martyrdom anniversaries and birthdays of the Ahl al-Bayt (as).

These traditions regarding the revival of the rights of the Ahl al-Bayt (as) have been narrated using various expressions, thereby acquiring a multifaceted content.

Content and Methodology: This study organizes various traditions concerning the "revival of the rights" (ihya-ye amr) into a specific hadith cluster. It examines diverse historical accounts regarding the birth of Musa ibn Ja‘far (as) and the martyrdom of Imam al-Mujtaba (as), evaluating their historical plausibility. Through a critical analysis, the study addresses the issue of balancing celebration and rejoicing with grief and mourning—within the framework of "reviving the rights"—by applying ijtihad-based criteria and the operational principles governing cases of conflicting obligations (tazahum).

Results and Findings: Based on the research and inductive analysis conducted, the relevant traditions can be classified into five categories; the fifth category effectively explains and clarifies the meaning of "reviving the rights" (ihya-ye amr). This category serves as a contextual guide for interpreting all the previously mentioned traditions regarding the conceptual scope of the "rights of the Ahl al-Bayt (as)" and its revival. It demonstrates that the mere act of remembering and commemorating them constitutes a revival of their Cause and a revival of their remembrance; thus, the concept should not be restricted to a specific context—such as the teaching of knowledge—even though the teaching and dissemination of their knowledge and teachings are among the most prominent manifestations of reviving the rights.

The implications of these hadiths regarding the observance of gatherings—spanning the spectrum from religious occasions of joy and celebration to those of grief and mourning—sometimes give rise to a conflict of observance. However, a meticulous examination of historical records regarding the 7th of Safar resolves this long-standing issue; it removes the matter from the realm of conflicting observances altogether, rendering the conflict moot. Regarding the 7th of Safar, reports exist for both the martyrdom of Imam al-Mujtaba (as) and the birth of Imam Musa ibn Ja‘far (as).

10.22052/hadith.2025.255683.1519

All accounts regarding the birth occurring on the 7th of Safar trace back to—and rely upon—the report of Ibn Fattal al-Nayshaburi. Not only did none of the early scholars or primary historical sources designate this day for the Imam's birth, but prominent figures such as Thiqat al-Islam al-Kulayni, Sheikh Mufid (in Masar and Irshad), and Sheikh Tusi (in Tahdhib)—by failing to mention it—effectively disregarded this view. The author of Jawahir also implicitly rejected this opinion by omitting any reference to it, given that he explicitly cites historical reports regarding the births of the Infallibles (as) whenever he deems them reliable. Furthermore, a tradition transmitted by Ibn Jarir al-Tabari al-Shi'i from Imam al-Askari (as)—stating that the birth of Imam Musa ibn Jaʿfar (as) took place in the month of Dhu al-Hijjah—serves as additional grounds for questioning the validity of the report by Ibn Fattal (who died in the first decade of the sixth century).

However, the historical account placing the martyrdom of Imam Mujtaba (as) on the 7th of Safar carries sufficient credibility to warrant recognizing this date—alongside other dates cited for his martyrdom—as a valid historical observance; consequently, out of respect for the mourning of this noble Imam, one should abstain from joy and celebration on this day—even for occasions such as the birthdays of the Ahl al-Bayt (as), although the claim that a birthday falls on this specific day has not been historically established.

Conclusion

Holding ceremonies to commemorate the Ahl al-Bayt (as) and strengthening the emotional bond between the people and them constitutes "reviving the rights"; this significant undertaking is not limited merely to disseminating teachings, imparting knowledge, or adhering to commandments—though all of these are indeed instances of reviving the rights of the Ahl al-Bayt (as). Organizing gatherings for the Ahl al-Bayt (as) varies in nature depending on whether the occasion is one of joy or mourning; the requirements of celebratory gatherings differ from those of mourning assemblies, even though the essence of "reviving the rights" remains a singular concept. Differences in the nature of these occasions can sometimes lead to practical challenges regarding how the rights is revived—such as the debate surrounding the 7th of Safar—yet such challenges can be resolved by examining historical evidence. No convincing evidence was found to support the observance of Imam Musa ibn Ja'far's (as) birthday on this day; however, the historical report placing this event in the month of Dhu al-Hijjah is credible. Similarly, regarding the martyrdom of Imam al-Mujtaba (as), the report citing the 7th of Safar holds historical validity.

10.22052/hadith.2025.255683.1519

دوفصلنامه علمی حدیث‌پژوهی

سال ۱۸، بهار و تابستان ۱۴۰۵، شمارهٔ ۳۵

مقاله علمی‌پژوهشی

صفحات: ۱۱۹-۱۴۸

کاوشی فقهی در احادیث احیای امر و چالش کاربستی آن در هفتم صفر

سیدمحمدحسن مومنی*

چکیده

رویکرد فقهی- اجتهادی بر اساس عقلانیت و عرفیت با توجه به ژرف‌اندیشی خاص خود شیوه‌ای کارآمد در کشف لایه‌های محتوایی قرآن کریم و روایات معتبر است. چنین ژرف‌اندیشی در روایات احیای امر اهل‌بیت علیهم‌السلام به‌عنوان یک خانواده حدیثی از دو جهت مهم است؛ نخست، کشف لایه‌های محتوایی پنهان و دوم، چالش کاربستی این محتوی در تقارن دو مناسب در مثل هفتم صفر است که از یک‌سو میلاد امام موسی بن جعفر علیهماالسلام و از سوی دیگر شهادت امام حسن علیه‌السلام گزارش شده است، درحالی‌که برپایی مراسم سرور و حزن به‌صورت توأمان در جهت احیای امر به‌خصوص در رسانه‌های عمومی، یا غیرممکن و یا بسیار سخت است. مطابق این کنکاش فقهی برپایی مراسم ذکر و یاد اهل‌بیت علیهم‌السلام و تقویت علقه عاطفی بین مردم و ایشان از مصادیق جدی احیای امر است و این مهم لزوما منحصر به نشر معارف و علوم نیست. در مورد میلاد امام موسی بن جعفر علیهماالسلام در هفتم صفر نیز دلیل قانع‌کننده‌ای یافت نشد، بلکه این گزارش نسبت به ذی‌الحجه قابل‌اعتنا و مهم است. رخ داد شهادت امام مجتبی علیه‌السلام در هفتم صفر نیز در کنار سایر گزارشات دارای وجاهت تاریخی و رسمیت کامل و کافی است.

پژوهش حاضر با روش تحلیلی- توصیفی و مطالعات کتابخانه‌ای در نیل به دو جهت مذکور انجام‌یافته است.

کلیدواژه‌ها: احیای امر، امام حسن علیه‌السلام، امام موسی بن جعفر علیهماالسلام، هفتم صفر، شهادت.

* استادیار گروه فقه و حقوق، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. استاد درس خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم.
Dr.smhmomeni@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۳۰

10.22052/hadith.2025.255683.1519

مقدمه

توجه به احادیث شریف از زوایای گوناگون و با رویکردهای متفاوتی امکان‌پذیر است. یکی از جدی‌ترین رویکردهای حدیث پژوهی رویکرد فقهی- اجتهادی است که از دیرباز به‌عنوان روش اجتهادی در فقه امامیه بسیار مورد اهمیت است. برای صیانت از این روش از هرگونه خطا و لغزشی تلاش‌های علمی بسیاری به انجام رسیده است تا با تحفظ بر تدبر عقلانی- عرفی در عین توجه تام و تمام و کامل به متن حدیث، اجتهاد شکل‌گرفته از هرگونه لغزشی به دام قیاس و استحسان و مصالح مرسله و مقاصد الشریعه و نظایر آن مصون بماند.

بهره‌گیری از این روش اجتهادی در حوزه حدیث پژوهی حتی نسبت به قلمرویی که در متون فقهی کمتر به آن‌ها توجه شده است می‌تواند علاوه بر نشان دادن ظرفیت بالای این روش پیچیده در نیل به کنه شریعت، دستاوردهای مهمی را در کشف لایه‌های درونی و پنهان مفاد احادیث شریف به ارمغان بیاورد.

برخی از احادیث اگرچه در ظاهر و بدو امر از مقوله زمان و زمانیات فراتر بوده و ناظر به محتوایی جهان‌شمول چه در بعد زمان و چه در بعد مکان باشد؛ اما وقتی در بستر تاریخ و طول زمان قرار می‌گیرد ناخواسته با پیچیدگی‌های تاریخی پنجه در پنجه شده و مسیر اجرای مفاد و کاربست آن در گره‌هایی سخت گرفتار می‌آید که به‌ناچار به سرانگشت تدبیر اجتهادی از آن‌گونه که در توصیف اجتهاد فقهی گذشت نیاز می‌یابد تا بتواند در بستر تاریخ همچنان بر تارک معارف شریعت بدرخشد و از سوی معتقدین و ملتزمین به این دین و آئین مورد عمل و استناد قرار بگیرد و به‌عبارت‌دیگر علاوه بر شفافیت در حوزه معنائی و محتوایی، در قلمرو کاربستی نیز از گزند هر چالشی دورمانده پاسخگوی نیازهای جریان عمل‌گرائی نیز باشد.

از شمار این دست روایات، حدیث شریفی از خانواده احادیث احیای امر اهل‌بیت علیهم‌السلام است که در میان این مجموعه از خانواده حدیثی و روایی در تنگنای وقایع تاریخی با چالش جدی روبه‌رو است و در گرهی کاربستی واقع‌شده است؛ زیرا حدیث مزبور دارای ظرفیت جهت‌گیری در تأیید و تأکید بر اجرا و انجام مراسم مذهبی در اقامه مجالس عزا و برپایی مراسم شادی در مناسبت‌هایی، نظیر ایام شهادت و میلاد اهل‌بیت علیهم‌السلام است. چنانکه شیخ مفید بر این تأکید ورزیده که صالحین مصمم بوده‌اند که

10.22052/hadith.2025.255683.1519

ایام سرور و ایام حزن اهل‌بیت را رعایت کنند و برای صیانت از این مناسبت‌ها و عدم اشتباه بین آن‌ها و رعایت حدود دین در ایام شادی و حزن کتاب مسار را تألیف کرده است (شیخ مفید، ب، ۱۴۱۳ ق: ۱۷ و ۱۸). حال گزارشات تاریخی گاه نشان از تقارن این دو مناسبت در زمان واحد دارد، مثل آنچه در مورد هفتم ماه صفر اتفاق افتاده است. این تقارن چالش جدی بر سر راه عمل به مفاد حدیث احیای امر اهل‌بیت علیهم‌السلام و کاربست آن در برپایی مراسم جشن و عزا پیش روی مؤمنین قرار می‌دهد؛ زیرا دست‌کم تشریفات اجرائی این دو سنخ مراسم تناسب چندانی با هم ندارد و در ناسازگاری‌های رفتاری جدی قرار می‌گیرد، اگرچه به دلیل اشتراک ذاتی هر دو در احیای امر اهل‌بیت علیهم‌السلام به عدم تناسب ماهوی بین آن‌ها قائل نشویم. چالش تقارن مناسبت سرور و عزا در یک روز به‌خصوص در قالب رسانه‌های عمومی و برنامه‌سازی‌های رسانه‌ای بیشتر خود را نشان می‌دهد و حساسیت‌های به‌حق جامعه متدینین را می‌تواند با تهدید یا حمایت مواجه کند؛ بنابراین پژوهش پیرامون این چالش کاربستی ذیل مقوله احیای امر اهل‌بیت علیهم‌السلام بسیار حائز اهمیت است.

روش تحقیق

تحقیق حاضر می‌کوشد تا با روش معنا پژوهی توصیفی - تحلیلی در قالب اجتهاد فقهی در مفاد این حدیث از مجموعه خانواده احادیث احیای امر به تأمل و درنگی فراخور بنشیند و پرده از این لایهٔ درونی مفاد این حدیث شریف برداشته و ظرفیت جهت‌گیری آن را در تائید و تأکید مراسم مذهبی پیش‌گفته نشان دهد و افزون بر این، با روش مطالعه تاریخی- توصیفی نقبی جدی نیز به مسئله و چالش تاریخی هفتم صفر زده و حقیقت تاریخی آن را بهتر برملا سازد و از این رهگذر چالش کاربستی آن را برطرف سازد.

ناگفته نماند درنگ اجتهادی از سنخ اجتهاد فقهی در مفاد این حدیث شریف حتما روند حرکت اجتهادی را در این مسیر به‌سوی چالش تزاحم و اجرای قاعده تزاحم در رفع آن متوجه و جلب می‌کند؛ اما بررسی این مهم مجال دیگری می‌طلبد که از دغدغه این تحقیق و مجال آن بیرون است.

10.22052/hadith.2025.255683.1519

پیشینه

پیرامون موضوع حاضر اگرچه جسته‌وگریخته همواره در محافل و نوشته‌های گوناگون مطالبی ذکرشده است؛ اما در سطح پژوهشی فقط مقاله علمی «بررسی سندی و دلالی روایت (رحم الله عبدا أحیا أمرنا)» انجام شده است (اسلامی، ۱۴۰۱: ۲۹۱ تا ۳۱۲). در این مقاله اگرچه خانواده حدیثی احیای امر مدنظر قرارگرفته و به جهات دلالی آن‌ها تا حدی عطف توجه شده است، اما بخش زیادی از مقاله به بررسی سندی آن توجه کرده و در بخش دلالی نیز مفاد احیای امر را منحصر در تعلیم و تعلم معارف اهل‌بیت علیهم‌السلام معرفی و تحقق واقعی آن را نیز در تبعیت از آنان بیان داشته است. ولی پژوهش حاضر در عین پذیرش احیای امر اهل‌بیت علیهم‌السلام در لوای نشر و تعلیم معارف ایشان و اقرار به کمال ارزشی و لزوم آن، احیای امرشان را منحصر در آن ندانسته و آن را امری گسترده‌تر و شامل مطلق ملاقات و دیدار مؤمنین و شیعیان با یکدیگر نیز معرفی کرده است. همچنین برپایی محافلی برای ایجاد علقه عاطفی و احساسی بین مردم و اهل‌بیت علیهم‌السلام را از مصادیق بارز احیای امر این بزرگواران برشمرده است.

البته این پژوهش چون نظر به جنبه کاربستی این طیف از روایات نیز دارد این مهم را در حدیث پژوهی ناظر به چالش گزارش تاریخی موجود درباره هفتم ماه صفر تعقیب می‌کند و ماجرای حرکت محتوایی حدیث احیای امر را در راستای مناسبت تاریخی- مذهبی این روز پی‌جوئی می‌کند و از جهت تاریخی- حدیثی تلاش دارد چالش واقعه هفتم صفر را با تمام شفافیت ممکن موردبررسی دقیق در قالب نگرشی فقهی- اجتهادی قرار دهد. در مقاله «بررسی و نقد گزارش‌های تاریخ شهادت امام حسن مجتبی علیه‌السلام» (مقدسی، ۱۳۸۹: ۹۳ تا ۱۲۱) نیز اگرچه خصوص مسئله شهادت حضرت امام مجتبی علیه‌السلام در این روز موردپژوهش و البته نفی و انکار قرارگرفته، اما دیدگاه مزبور، در تحقیق حاضر به‌شدت موردنقد جدی است.

۱. خانواده احادیث احیای امر

احادیث احیای امر اهل‌بیت علیهم‌السلام با تعابیر گوناگونی نقل شده است و از رهگذر این تعابیر ظرفیت محتوایی چندوجهی را به خود گرفته است. آنچه در تفحص و استقرای صورت

10.22052/hadith.2025.255683.1519

گرفته به‌دست‌آمده می‌توان روایات را در پنج طایفه طبقه‌بندی کرد که طایفه پنجم درواقع شارح و مبین معنای احیای امر است:

۱-۱. طایفه نخست، روایات مطلقی است که صدر و ذیل آن‌ها نشانه‌ای برای جهت‌دهی خاص به مفاد و محتوی ندارد و مطلق ملاقات برادران دینی را مایهٔ احیای امر اهل‌بیت علیهم‌السلام دانسته و آن را محدود به هیچ قیدی نکرده است (ثقه‌الاسلام کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۲: ۱۷۶؛ محدث نوری، ۱۴۰۸ ق، ۸: ۳۲۴ و ۳۲۶؛ با اندک تفاوت در لفظ).

۱-۲. طایفه دوم، روایاتی است که گفتگو اصحاب و شیعیان را درباره امر اهل‌بیت علیهم‌السلام در ملاقات با یکدیگر احیای امر آن بزرگواران دانسته است (ثقه‌الاسلام کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۲: ۱۷۵/ شیخ طوسی، امالی ۱۴۱۴ ق: ۶۰؛ با اندک تفاوت لفظی/ محدث نوری، ۸: ۳۲۵؛ با کمی تفاوت لفظی).

این طایفه از روایات، احیای امر اهل‌بیت علیهم‌السلام را در مذاکره و گفتگو و یادآوری آن معرفی کرده و آن را در فضای ملاقات و گفتگوی باورمندان، پیرامون امر اهل‌بیت علیهم‌السلام توصیه کرده است؛ بنابراین، ملاقات و گفتگوی اصحاب و شیعیان درباره امر اهل‌بیت علیهم‌السلام سبب زنده نگه‌داشتن آن است.

البته برخی از روایات این طایفه مسئله تذاکر و مذاکره پیرامون امر اهل‌بیت علیهم‌السلام را در ظرف حضور اهل علم و اهل دین و صاحبان خرد قرار داده است (محدث نوری، ۱۴۰۸ ق، ۸: ۳۲۵ و ۳۲۶).

این روایت با سایر روایات از این طایفه تضاد و تنافی ندارد و تقید ذکر و تذکر امر اهل‌بیت علیهم‌السلام در حضور اهل علم و خرد و دین، یا از باب تناسب حکم و موضوع است، یا اشاره دارد به اینکه در غیر این موارد اساسا ظرفیت و امکانی برای ذکر و تذکر امر اهل‌بیت علیهم‌السلام شکل نمی‌گیرد و چه‌بسا سخن گفتن از این مقولات در جمع دور از خردورزی و یا آنان که اهمیتی به دین نمی‌دهند مایهٔ وهن و اهانت به معارف نیز گردد و یا اشاره به مورد کمال برای ذکر و تذکر این امر دارد؛ زیرا تذکر امر اهل‌بیت علیهم‌السلام نزد خردورزان و دین‌مداران به‌مراتب کارگرتر از تذکر آن نزد افراد دور از وادی خردورزی و دین‌مداری است.

10.22052/hadith.2025.255683.1519

اساسا باید گفت: طایفه دوم روایات نیز با طایفه نخست که به‌طور مطلق ملاقات و دیدار دوستداران اهل‌بیت علیهم‌السلام را احیای امر آن بزرگواران دانسته است نیز تضاد و تنافی ندارد. ازنظرگاه تحلیل اجتهادی در قالب فقه امامیه و مبتنی بر توجیه عرفی- عقلائی، همین عدم تنافی بین دودسته مضمون ذکرشده سبب می‌شود که هیچ لزومی، بلکه هیچ‌وجهی برای تقیید مطلقات طایفه نخست به‌واسطه مقیدات طایفه دوم وجود نداشته باشد؛ یعنی نمی‌توان احیای امر را منحصرا در ملاقات و دیداری تعریف کرد که در آن ملاقات گفتگویی درباره اهل‌بیت علیهم‌السلام صورت گرفته باشد. چراکه در علم اصول به اثبات رسیده است که وجاهت تقیید وابسته به تنافی بین دلیل مطلق و مقید است و در صورت عدم تنافی، دلیل مطلق در اطلاقش باقی می‌ماند و دلیل مقید نشانگر استحباب و مصداقی کامل‌تر و یا یکی از مصادیق است (صدر، ۱۴۱۷ ق، ۷: ۵۵۰ - ۵۵۶).

از جهت روان‌شناختی فردی و روان‌شناختی اجتماعی نیز نفس ملاقات و دیدار افراد هم‌فکر و هم‌مسلک و مکتب باعث تقویت روحیه و ایجاد و افزایش اعتمادبه‌نفس آن‌ها در همان مسیر مشترک بین خود است و تقویت این جنبه به‌طور مستقیم به تقویت مکتب و مسلک و درنهایت به احیای آن امر منتهی می‌گردد.

۱-۳. طایفه سوم، روایاتی است که احیای امر را در لوای تعلیم و نشر معارف اهل‌بیت علیهم‌السلام معرفی کرده است. ناگفته پیداست که روایت پیش‌گفته در ذکر اهل‌بیت علیهم‌السلام نزد اهل خرد و علم در این طایفه نیز قابل‌طبقه‌بندی است؛ زیرا ذکر و تذکر نزد اهل علم، گونه‌ای از تعلیم و نشر معارف اهل‌بیت علیهم‌السلام است (شیخ صدوق، عیون ۱۳۷۸، ۱: ۳۰۸).

۱-۴. طایفه چهارم، روایاتی است که گفتگوی درباره اهل‌بیت علیهم‌السلام را که منجر به تحریک عواطف شده و سبب گردد قطره اشکی در چشم‌ها حلقه بزند مصداق احیای امر دانسته است (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ۱۲: ۲۰)

این روایت به‌خوبی دایره گفتگوی محافل شیعیان اهل‌بیت علیهم‌السلام را از محدوده تعلیم و نشر معارف گسترده‌تر کرده و گفتگوهای روحیه‌بخش و احیاگر علقه عاطفی و پیوند روحی با آن بزرگواران را که تحفه اشک شوق و سرور و یا سرشک حزن و اندوه و همدردی با

10.22052/hadith.2025.255683.1519

مصائبشان را به همراه دارد در شمار احیای امر اهل‌بیت علیهم‌السلام برشمرده است. چنان‌که گذشت به دلیل عدم تنافی بین این طوایف از روایات هیچ‌گونه توجیهی برای لزوم تقیید بین آن‌ها و محدود کردن احیای امر به مقوله تعلیم و نشر معارف وجود ندارد؛ زیرا هر طایفه از این روایات به لایه‌ای از لایه‌های احیای امر اشاره دارد و هر یک به بخشی و قلمرویی از آن می‌پردازد.

۱-۵. طایفه پنجم، نقش قرینه را برای تمام روایات پیش‌گفته در تبیین گستره مفهومی امر اهل‌بیت علیهم‌السلام و احیای آن ایفا می‌کند و نشان می‌دهد که مطلق یادآوری و ذکر و یاد ایشان احیای امر و احیای ذکر آنان است (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ۱۲: ۲۱).

حاصل سخن در مفاد این طوایف پنج‌گانه آن است که مطلق دیدار و ملاقات مؤمنین و شیعیان با یکدیگر از اسباب احیای امر اهل‌بیت علیهم‌السلام است و ذکر و یاد آن بزرگواران حتی در مقام تقویت علقه عاطفی با آن‌ها فارغ از نشر معارف و تعلیم علوم آن بزرگواران نیز از مصادیق احیای ذکر و امر اهل‌بیت علیهم‌السلام است و نباید آن را در خصوص حالتی خاص، مثل تعلیم علوم منحصر کرد، اگرچه تعلیم و نشر علوم و معارف از برترین مصادیق احیای امر است.

۲. چالش کاربستی احادیث احیای امر

دانسته شد نفس برپایی محافل ذکر و یاد اهل‌بیت علیهم‌السلام از مصادیق احیای امر ایشان است؛ اما مفاد این احادیث در برپایی مجالس در دو طیف مناسبت‌های مذهبی سرور و شادی و حزن و عزا گاه با چالش تزاحم روبه‌رو است. اینکه مستفاد قاعده تزاحم در چنین مواقعی بر ترجیح کدام شق است از حوصله این تحقیق بیرون است؛ اما رفع این چالش تاریخی در خصوص هفتم صفر با کاوشی دقیق در اسناد تاریخی قابل‌رفع و آن را از قلمرو باب تزاحم خارج و سالبه به انتفای موضوع می‌کند. در خصوص هفتم ماه صفر، هم شهادت امام مجتبی علیه‌السلام و هم ولادت امام موسی بن جعفر علیهماالسلام گزارش شده است.

10.22052/hadith.2025.255683.1519

۲-۱. ولادت امام موسی بن جعفر علیهماالسلام و هفتم صفر

درباره تاریخ ولادت حضرت موسی بن جعفر علیهماالسلام بنابر آنچه محقق شوشتری در «رساله فی تواریخ النبی و الآل علیهم‌السلام) ذکر کرده در میان منابع اولیه احدی ماه ولادت حضرت را ذکر نکرده است (شوشتری، ۱۴۱۰ ق، ۱۲: ۱۵) تا چه رسد به تعیین روز ولادت آن حضرت علیه‌السلام.

علامه مجلسی در گزارش ولادت حضرت موسی بن جعفر علیهماالسلام در هفتم صفر به قدیمی‌ترین سندی که استناد می‌کند روضه الواعظین ابن فتال نیشابوری، متوفای ۵۰۸ ق است (علامه مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ۴۸: ۷).

ابن فتال، مفسر و فقیه جلیل‌القدر قرن پنجم و اوایل ششم قمری، از شاگردان سید مرتضی، متوفای ٤٣٦ ق و شیخ طوسی، متوفای ٤٦٠ ق و استاد ابن شهرآشوب مازندرانی متوفای ٥٨٨ ق است که به سال ٥٠٨ ق به شهادت رسید (حاج‌آقابزرگ، ١٤٠٣ ق، ٤: ٢٩٧/ امین، ١٤٠٨ ق، ٢: ٢٤٦).

بر این اساس تمام آرای مربوط به میلاد در هفتم صفر به گزارش ابن فتال بازمی‌گردد و متکی به آن است. درنتیجه، نه‌تنها هیچ‌یک از قدما و اسناد و منابع دست‌اول تاریخی ولادت حضرت را در این روز تعیین نکرده، بلکه تعیین چنین روزی برای ولادت حضرتش از سوی ثقه‌الاسلام کلینی (ثقه‌الاسلام کلینی، ۱۳۶۳، ۱: 476) و شیخ مفید در مسار (شیخ مفید، ب، ۱۴۱۳ ق: ۴۶) و ارشاد (شیخ مفید، الف، ۱۴۱۳ ق، ۲: ۲۱۵) و شیخ طوسی در تهذیب (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ ق، ۶: ۸۱) مورد عدم تعرض و به این‌گونه مورد اعراض قرارگرفته است. افزون بر این فقهایی مثل شهید اول در دروس این قول را به‌صورت «قیل» که می‌توان گفت: نشان از عدم وثوقش به آن دارد نقل کرده است (شهید اول، ۱۴۳۰ ق، الف، ۹: ۴۲۷). شیخ جعفر کاشف الغطا نیز به همین سبک میلاد حضرت در این روز را به‌صورت «قیل» نقل کرده است (کاشف الغطا، بی‌تا: ۱۲) و این نشان از ضعیف انگاری آن دارد. صاحب جواهر با عدم تعرض نسبت به آن، درواقع از این قول اعراض کرده است (نجفی، بی‌تا، ۲۰: ۹۸)، چراکه در موارد وثوق به گزارش‌های تاریخی درباره میلاد معصومین علیهم‌السلام به‌طور صریح به ذکر آن می‌پردازد (نجفی، بی‌تا، ۲۰: ۸۹ و ۹۵ و ۹۸ و ۱۰۰).

10.22052/hadith.2025.255683.1519

ظاهرا منظور ازآنچه به‌عنوان «قیل» در کلمات این بزرگان مورد اشاره قرارگرفته همان گزارش ابن فتال نیشابوری است که در نیمه دوم قرن پنجم می‌زیسته و سندی پیش از آن بر این گزارش یافت نشده است و همین جهت می‌تواند وجه ضعف آن به شمار آید. افزون بر این، اعراض محدثین بزرگی که در قرون پیش‌تر، در قرن سوم و چهارم حضور داشتند؛ مثل ثقه‌الاسلام کلینی و شیخ مفید و شیخ طوسی وجه دیگری بر ضعف این گزارش است. همچنین روایتی که ابن جریر طبری شیعی از امام عسکری علیه‌السلام نقل کرده که ولادت امام موسی بن جعفر علیهماالسلام را در ماه ذی‌الحجه اعلان فرموده (طبری، ۱۴۱۳ ق: ۳۰۳ و ۳۰۴) وجه دیگری بر تضعیف گزارش ابن فتال، متوفای دهه اول قرن ششم است. ابن جریر، تقریبا معاصر شیخ طوسی و نجاشی با اندکی تقدم زمانی بوده (طبری، ۱۴۱۳ ق: ۳۲) و با توجه به ولادت شیخ طوسی در ۳۸۵ ق، طبری از علمای قرن چهارم است.

روایت طبری شیعی با آنچه محمد بن حسن صفار، متوفای ۲۹۰ ق و از اصحاب امام عسکری علیه‌السلام در «بصائر الدرجات» روایت کرده هماهنگ است (صفار، ۱۴۰۴ ق، ۱: ۴۴۰).

در اینجا باید به سؤالی پاسخ داده شود که در این گزارش‌ها درباره ولادت حضرت علیه‌السلام پیدا می‌شود. سؤال این است که میلاد حضرت در منطقه «ابوا» آیا در بازگشت از سفر حج اتفاق افتاده است؟

مصادر اولیه حدیثی و تاریخی امامیه هیچ‌یک متعرض این نکته نشده‌اند. بصائرالدرجات (صفار، ۱۴۰۴ ق، ۱: ۴۴۰)، کافی شریف (ثقه‌الاسلام کلینی، ۱۳۶۳، ۱: 476)، مقنعه (شیخ مفید، ج، ۱۴۱۳ ق: 471)، ارشاد (شیخ مفید، الف، ۱۴۱۳ ق، ۲: ۲۱۵)، تهذیب (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ ق، ۶: ۸۱)، دلائل الامامه (طبری، ۱۴۱۳ ق: ۳۰۳). همچنین مصادر بعدی، نظیر روضه الواعظین (ابن فتال نیشابوری، ۱۳۸۱، ۱: ۴۹۹) و إعلام الوری (طبرسی، ۱۳۷۶، ۲: ۴)، مناقب آل ابی‌طالب علیهم‌السلام (ابن شهرآشوب، بی‌تا، ۴: ۳۲۳)، نیز هیچ‌یک به بازگشت از سفر حج اشاره نکرده‌اند.

ظاهرا تنها منبع از میان قدما که به بازگشت از سفر حج پرداخته «محاسن» ابن خالد برقی، متوفای ۲۷۴ ق یا ۲۸۰ ق است (برقی، 1371، ۲: ۳۱۴). ولی این امر از سوی محدث

10.22052/hadith.2025.255683.1519

بزرگ و صاحب نام معاصر وی، یعنی ابن صفار و همچنین سایر محدثین به نام قرون نخستین از ثقه‌الاسلام کلینی تا شیخ مفید و شیخ صدوق و شیخ طوسی چنانکه گذشت تا قرن پنجم مورد اعراض قرار گرفت و فقط محدث شعرانی، صاحب عیون المعجزات، از علمای قرن پنجم و از معاصرین شیخ طوسی، مانند محاسن برقی به بازگشت از سفر حج اشاره کرده است (شعرانی، بی‌تا، ۹۵). البته مسعودی، متوفای ۳۴۶ ق نیز در اثبات الوصیه به بازگشت از سفر حج در روایت ابابصیر تصریح کرده است (مسعودی، ۱۴۱۷ ق: 191)؛ اما درباره تشیع مسعودی به‌خصوص نسبت به مروج الذهب جای درنگ و تأمل است، هرچند مشهور امامیه وی را شیعه دانسته و عامه نیز وی را از خود دانسته‌اند اما به‌هرحال مورد وثوق عامه و خاصه است (نوری، ۱۴۰۸ ق، ۱۹: ۱۱۵ - ۱۱۹).

اینکه ولادت حضرت در «ابوا» در سال ۱۲۷ یا ۱۲۸ ق رخ داده جای تردیدی نیست؛ اما آیا این امکان وجود داشته که در ماه ذی‌الحجه در بازگشت از سفر حج اتفاق افتاده باشد؟

در پاسخ باید گفت: اگرچه در بیان مشهور قدمای امامیه تصریحی به بازگشت از سفر حج نشده، اما این امکان در بازگشت از حج حتما وجود داشته است؛ زیرا منزل «ابوا» که ظاهرا همان منطقه «مستوره» امروزی است، روستای بزرگی نزدیک ودان حد فاصل مکه به مدینه، (قبل از بدر)، در ۲۷ میلی (حموی، ج ۱، ۱۰۰) یا ۲۳ میلی جحفه و ۱۷۰ کیلومتری جنوب غربی مدینه و ۲۰۰ کیلومتری شمال غربی مکه قرار دارد (ابن رسته، ۱۸۹۱ م، ۷: ۱۷۸).

بازگشت از سفر حج، پس از اتمام مناسک و طبیعتا بعد از ایام تشریق و در نیمه دوم ماه ذی‌الحجه باید واقع‌شده باشد و حدود ۱۵ روز زمان وجود داشته تا بتوانند در ۲۹ یا ۳۰ ذی‌الحجه به ابوا برسند. این مدت‌زمان برای طی مسافت ۲۰۰ کیلومتری کافی بوده است و معنا نداشته برای سپری کردن آن بین ۴۵ تا ۵۰ روز زمان برده باشد تا ولادت حضرت در ۷ صفر در ابوا اتفاق افتاده باشد. مسافتی را که قافله‌ها در قدیم در طول یک روز به‌طور متعارف طی می‌کردند مطابق آنچه در روایات باب صلوه مسافر آمده هشت فرسخ یعنی حدود ۴۵ کیلومتر بوده است (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ۸: ۴۵۱)؛ بنابراین با احتساب همه گونه احتمال تأخیر و خستگی ایام حج و پیمودن آهسته‌تر مسیر می‌توان حدس زد که اگر کاروان امام صادق علیه‌السلام در روزهای ۱۵ تا ۲۰ ذی‌الحجه به بازگشت از حج اقدام کرده باشند

10.22052/hadith.2025.255683.1519

حداکثر باید پنج‌روزه به منزل «ابوا» رسیده باشند که این زمان در دیرترین حالت بین روزهای ۲۵ تا ۳۰ ذی‌الحجه بوده است و با روایت ولادت امام موسی بن جعفر علیهماالسلام در ماه ذی‌الحجه کاملا سازگار است.

تمام مصادری که ولادت حضرت علیه‌السلام را در بازگشت از سفر حج در منزل «ابوا» ذکر کرده‌اند با توضیحاتی که درباره مقدار مسافت و مدت‌زمانی که برای طی آن لازم بوده ذکر شد مؤیدی قوی برای نقل ابن جریر طبری در «دلائل الامامه» نسبت به ولادت حضرت علیه‌السلام در ماه ذی‌الحجه است و به همین دلیل نمی‌توان حتی با تضعیف اعتبار «دلائل الامامه» این گزارش تاریخی را مردود دانست. حال باید به اعتبار «دلائل الامامه» پرداخت.

۲-۱-۱. اعتبار کتاب «دلائل الامامه» و ابن جریر شیعی

مؤلف کتاب «دلائل الامامه»، بنابر آنچه سید بن طاووس، (۵۸۹ - ۶۶۴ ق) از وی نام‌برده أبو جعفر محمد بن جرير بن رستم طبري (سید بن طاووس، ۱۴۰۹ ق، اقبال، ۱: ٦/ همو، الیقین ۱٤۱۳ ق: ۱۰۰ و ۲۲۵/ همو، فرج المهموم، ۱۳٦۸: ص ۱۰۲) ملقب به طبری صغیر است (ابن جریر طبری، ۱٤۱۳ ق: ۳۲). وی صاحب کتاب «دلائل الامامه یا دلائل الائمه» است. سید بن طاووس، متوفای ٦٦٤ ق، (در کتاب‌های گوناگونش نظیر اقبال و یقین و فرج المهموم) و همچنین سید هاشم توبلی، (علامه بحرانی)، متوفای ۱۱۰۷ ق در کتاب «مدینه المعاجز» از این کتاب نقل روایت کرده‌اند. این ابن جریر، غیر از صاحب المسترشد و همچنین غیر از ابن جریر عامی است. وی معاصر نجاشی و شیخ طوسی، (و از علما و محدثین قرن چهار و پنج قمری) است. چراکه در کتاب «دلائل» درباره خبری تصریح می‌کند که آن را از اصلی به خط شیخ خود، ابی‌عبدالله حسین بن عبیدالله غضائری نقل کرده است. همچنین روایات فراوانی را از مشایخ نجاشی و شیخ طوسی و افرادی که در این طبقه رجالی قرار داشتند نقل کرده است (آیت‌الله خوئی، ۱۳۷۲، ۱٦: ۱۵۸ و ۱۵۹). شیخ آقابزرگ تهرانی همان‌گونه که آیت‌الله خوئی بیان داشته به‌طور مستوفی به معرفی وی و کتابش پرداخته است (شیخ آقابزرگ تهرانی، ق ۱٤۰۳، ۸: ۲٤۱ - ۲٤۷). سید بن طاووس وی را عالمی امامی معرفی کرده و گاه با عنوان «الشیخ السعید» و با ترضی «رضوان‌الله تعالی علیه» تمجید کرده (سید بن طاووس، ۱۳٦۸: ۱۰۲) و گاه با عنوان «الشیخ الثقه» با صراحت

10.22052/hadith.2025.255683.1519

وی را توثیق کرده (سید بن طاووس، ۱٤۱۳ ق: ۱۰۰) و گاه با تعبیر «الشیخ الثقه ... الامامی» بر عالم امامی ثقه بودن وی صحه گذارده است (سید بن طاووس، ۱٤۰۹ ق، ۲: ۵۹۸). علاوه بر این، کثرت نقل سید از وی و کتاب دلائلش، هم نشانه وثاقت خود او و هم صحت انتساب کتاب به او و هم نشانه اعتبار کتاب دلائل است. سید بن طاووس گاهی روایات را از کتاب «دلائل الامامه» همراه با نسبت کتاب به ابن جریر نقل کرده که در نسخه موجود «دلائل» وجود دارد؛ مانند آنچه در «فرج المهموم» صفحه ۱۰۲ و ۲۲۳ و ۲۲۷ نقل کرده (سید بن طاووس، ۱۳٦۸: ۱۰۲ و ۲۲۳ و ۲۲۷) که در حدیث ۲۰ و حدیث ٦ نسخه فعلی دلائل وجود دارد (ابن جریر طبری، ۱٤۱۳ ق: ۱۷۱ و ۱۸۳). در اقبال نیز تصریح می‌کند که کتاب «دلائل الامامه» اثر محمد بن جریر بن رستم طبری است و از مجلد اول آن روایتی را که خود دیده نقل کرده است (سید بن طاووس، ۱٤۰۹ ق، ۱: ٦). در کتاب الیقین نیز مکرر از «دلائل» ابن جریر نقل کرده است (سید بن طاووس، ۱٤۱۳ ق: ۱۰۰ و ۲۲۵). سید بن طاووس در موارد بسیاری نیز از ابن جریر طبری بدون ذکر کتاب روایت می‌کند که در همین نسخه موجود «دلائل» یافت می‌شود که در جدول ذیل به مواردی اشاره می‌شود:

فرج المهموم، صفحات:	دلائل الامامه، صفحات:
۱. ۲۲۸	۱. ۲۰۷، حدیث ۲۰ در دلائل امام سجاد علیه‌السلام
۲. ۲۲۹	۲. ۲۵۷، حدیث ۲۰ در دلائل امام صادق علیه‌السلام
۳. ۲۳۰	۳. ۳۲۷، حدیث ۲٦ در دلائل امام کاظم علیه‌السلام
٤. ۲۳۱	٤. ۳٤۱، حدیث ٤۲ در دلائل امام کاظم علیه‌السلام
۵. ۲۳۱	۵. ۳٦۳، حدیث ۱۱ در دلائل امام رضا علیه‌السلام
٦. ۲۳۲	٦. ۳۹۷، حدیث ۷ در دلائل امام جواد علیه‌السلام
۷. ۲۳۳	۷. ٤۱۸، حدیث ۱۵ در دلائل امام هادی علیه‌السلام
۸. ۲٤۵	۸. ۵۵۱، حدیث ۱۲۹ در دلائل امام عصر علیه‌السلام

10.22052/hadith.2025.255683.1519

علامه مجلسی، علامه بحرانی، صاحب مدینه المعاجز و شیخ حر عاملی نیز از ابن جریر طبری به‌عنوان عالمی امامی از کتابش «دلائل الامامه» نقل روایت کرده‌اند که این نیز گواهی تمام بر وجود چنین شخصیتی و انتساب تام این کتاب به وی است (ابن جریر طبری، ۱٤۱۳ ق: ۲۸ - ٤٤). نسخه‌ای که اینک از کتاب «دلائل الامامه» موجود است نسخه کاملی نیست، حتی نسخه موجود نزد علامه مجلسی و علامه بحرانی نیز ناقص بوده، ولی سید بن طاووس نسخه کامل را در اختیار داشته (ابن جریر طبری، ۱٤۱۳ ق: ۳۲) که دست‌کم دو مجلد بوده، زیرا گاه از جلد اول و گاه از جلد دوم آن نقل روایت کرده است (سید بن طاووس، ۱۴۰۹ ق، ۱، ۶/ همو، ۱۴۱۳ ق: ۱۰۰/ همو، ۱۳۶۸: ۱۰۲)

اما اینکه نجاشی و یا شیخ طوسی در رجال خود از مؤلف «دلائل» نام نبرده‌اند، دلیلی بر انکار این مؤلف و جعلی خواندن اثرش نیست؛ زیرا اولا، عدم ذکر، دلیل بر عدم وجود نیست. ثانیا، نجاشی درصدد ذکر نام کتب بوده نه نام علما و تصریح کرده که تمام کتب را نیز نام نبرده است (نجاشی، ۱۳٦۵: ۳). ثالثا، شاید کتاب «دلائل الامامه» در عصر تألیف و دوران نجاشی و شیخ مورد استنساخ قرار نگرفته و بعد از وفات این دو بزرگوار مورد استنساخ و اطلاع عموم واقع‌شده است. رابعا، شیخ طوسی از نجاشی هم در رجالش نام نبرده باآنکه نه‌تنها هر دو معاصر و شاگرد شیخ مفید بوده‌اند، بلکه بنابر اجازه کبیر علامه حلی به بنی زهره که علامه مجلسی متعرض آن شده (علامه مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ۱۰٤: ٦۰ و ۱۳٦- ۱۳۸)، نجاشی از مشایخ شیخ طوسی نیز بوده است (مؤمنی، ۱۳۹۰: ۱۳٦). خامسا، عدم ذکر برخی از روات و رجال در برخی کتب رجالی امری نامتعارف نبوده، مثلا از احمد بن عباس طیالسی در رجال شیخ نام‌برده شده (شیخ طوسی، ۱٤۲۷ ق: ٤۱۲)؛ اما در رجال نجاشی و خلاصه علامه و رجال ابن داوود، بلکه در اغلب کتب رجالی ذکری نیامده است (مامقانی، ۱۳۸۱، ٦: ۲۰٦).

کم نیستند بزرگان معاصر نجاشی و شیخ طوسی که هیچ‌کدام در کتب رجالی و فهرست خود از آن‌ها نام نبرده‌اند. بزرگانی مثل شیخ کراجکی، متوفای ٤٤۹ ق و سلار بن عبدالعزیز، شاگرد شیخ مفید و قاضی عبدالعزیز بن براج، شاگرد سید مرتضی و شیخ محمد طرازی.

10.22052/hadith.2025.255683.1519

ولی شیخ منتجب‌الدین ابن‌بابویه، متوفای ۵۸۵ ق در فهرستش آن‌ها را ذکر کرده است (شیخ آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ ق، ۸: ۲۴۲).

عدم ذکر برخی در کتب رجال گاه به دلیل غفلت توجیه شده است. مثلا صاحب قاموس می‌گوید: از قاسم بن ابراهیم به دلیل غفلت در رجال و فهرست شیخ نام‌برده نشده بااینکه نجاشی نام‌برده است (محقق شوشتری، ۱۴۱۰ ق، ۸، ۴۶۳). البته نباید چنین تعابیری را نشانه ترجیح و برتری نظرات نجاشی بر شیخ طوسی دانست و نمی‌توان مانند مامقانی گفت که در تعارض آرای شیخ و نجاشی نظرات نجاشی به دلیل اضبطیت بر نظرات شیخ مقدم است (مامقانی، ۱۳۸۱، ۶: ۲۰۲ و ۴۱: ۴۵۴). هرچند شهید ثانی نیز قول نجاشی را در مقام تعارض بر شیخ و سایرین مقدم داشته است (شهید ثانی، ۱۴۱۳ ق، ۷: ۴۶۷). مامقانی می‌گوید علاوه بر شهید، سبطش و محقق اردبیلی و صاحب منهج و صاحب حاوی نیز بر همین نظرند (مامقانی، ۱۳۸۱، ۶: ۳۵۶ و ۳۵۷). دلیل بر عدم لزوم ترجیح نظرات نجاشی بر نظر شیخ در تمام موارد تعارض آن است که این امر کلیت ندارد و چنانکه صاحب قاموس تصریح کرده در موارد مختلف فرق می‌کند، بلکه اگر قول شیخ را مقدم نکنیم، دست‌کم باید توقف کرد (محقق شوشتری، ۱۴۱۰ ق، ۱: ۴۸۷)، چراکه شواهدی نیز بر ترجیح نظر شیخ ذکرشده و برخی به مرجحاتی که در ترجیح نظر نجاشی آورده شده پاسخ‌هایی داده‌اند (محقق شوشتری، ۱۴۱۰ ق، ۱: ۵۲۱).

به‌هرروی، با توجه به دلائل مذکور، به‌خصوص اعتماد و نقل‌های مکرر سید بن طاووس، فقیه و محدث نام‌آور قرن ششم و هفتم قمری، هرگز نمی‌توان کتاب «دلائل الامامه» را از مجعولات قرن هفتم به بعد دانسته و وجود مؤلفش، ابن جریر طبری صغیر از علمای امامی قرن چهار و پنج قمری را انکار کرد.

۲-۲. تاریخ شهادت امام مجتبی علیه‌السلام

درباره زمان شهادت امام مجتبی پنج گزارش وجود دارد:

۱. گزارش نخست از شیخ طوسی در تهذیب است که فقط مطلق ماه صفر را ذکر کرده و روز خاصی را مشخص نکرده است (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ ق، ۶: ۳۹).

10.22052/hadith.2025.255683.1519

۲. گزارش دوم از ثقه‌الاسلام کلینی است که روز آخر ماه صفر را ذکر کرده است (ثقه‌الاسلام کلینی، ۱۴۰۷ ق، ۱: ۴۶۱) که برحسب سی‌روزه بودن یا نبودن ماه صفر می‌تواند بیست‌ونهم و یا سی‌ام باشد.

۳. گزارش سوم که ظاهرا نخستین بار توسط شیخ مفید در کتاب «مسار السیعه» ارائه شد و دو روز قبل از پایان ماه صفر را روز شهادت حضرت دانسته است (شیخ مفید، ب، ۱۴۱۳ ق: ۴۷)؛ بنابراین در صورت بیست‌ونه روزه بودن ماه قمری با بیست و هفتم و در صورت سی‌روزه بودن با بیست و هشتم ماه تطابق دارد.

۴. گزارش چهارم که در این پژوهش موردنظر است هفتم صفر و موردپذیرش بسیاری از فقهای بزرگ امامیه قرارگرفته و از مشهورترین گزارش‌های تاریخی درباره شهادت حضرت امام مجتبی علیه‌السلام است.

۵. گزارش پنجم، از سوی امامیه نبوده و مورد اهتمام این پژوهش نیست، ولی برای تکمیل اطلاع ذکر می‌کنیم. ابن قتیبه دینوری و حاکم نیشابوری مطلق ماه ربیع‌الاول را برای شهادت حضرت ذکر کرده‌اند (ابن قتیبه، ۱۹۹۲ م: ۲۱۲/ حاکم نیشابوری، ۱۴۲۰ ق، ۳: ۱۸۹).

در اعتبار بیست و هشتم صفر به استناد گزارش شیخ مفید در مسار و شهرت آن جای تردیدی نیست و لازم است حرمت عزای این روز حفظ شود؛ اما نباید گمان کرد هر تاریخی را که شیخ مفید در مسار الشیعه ذکر کرده آن تاریخ لزوما مورد شهرت و اجماع همه امامیه بوده است. هرچند اصولا و اقتضای طبع اولیه این است که موارد مذکور در مسار معمولا اموری بوده که افراد صالح از شیعیان آن روز به آن عمل می‌کرده‌اند چنانکه خود او در مقدمه کتاب تصریح کرده (شیخ مفید، ب، ۱۴۱۳ ق: ۱۳)، اما این امر با سه ملاحظه مواجه است؛ نخست آنکه با توجه به محدودیت‌های ارتباطی آن روزگار این رواج و شیوع بیشتر مربوط به همان افراد صالح محدوده زندگی شیخ مفید، یعنی بغداد و بلاد اطراف آن می‌شده است نه لزوما حتی ری و قم و خراسان را نیز در برمی‌گرفته. ملاحظه دوم اینکه چه‌بسا واقعه‌ای ازنظر تاریخی مورد اختلاف واقع‌شده باشد و از آن اصل اولی که در مقدمه مسار فرموده خارج

10.22052/hadith.2025.255683.1519

باشد. ملاحظه سوم آنکه این امکان با توجه به عبارت مسار رد نمی‌شود که درباره واقعه‌ای دو تاریخ مطرح بوده، ولی شیخ آن را که بین مردم رواج بیشتری داشته ذکر کرده باشد و این لزوما به معنای عدم اعتبار تاریخ دوم نیست، بلکه این احتمال اگرچه ضعیف وجود دارد که اقبال عمومی به یکی از آن دو تاریخ ناشی از علل اجتماعی خاصی بوده که زمینه برپایی مراسمات خاص سرور یا حزن در آن مورد بیشتر رواج یافته بود.

به‌هرروی اینکه خود شیخ مفید در «ارشاد» از تعیین روز خاصی برای شهادت امام مجتبی علیه‌السلام چشم‌پوشی کرده و مثل «مسار» گزارش نمی‌کند و فقط به مطلق ماه صفر بسنده می‌کند قرینه‌ای است که می‌تواند احتمال شهادت در تاریخ دیگر را همچون بیست و هشتم به رسمیت و اعتبار نزدیک کند (شیخ مفید، الف، ۱۴۱۳ ق، ۲: ۱۵). شیخ طوسی که شاگرد شیخ مفید بوده و زمان وی را درک کرده، ازنظر استادش در «مسار» اعراض کرده و روز خاصی را برای شهادت تعیین نفرموده و به مطلق ماه صفر بسنده کرده است. این علاوه بر آنکه نشان می‌دهد وحدت نظری درباره بیست و هشتم صفر وجود نداشته، از این احتمال نیز پرده می‌دارد که در بین صلحا نیز تاریخ شهادت منحصر به آن روز نبوده است. این معنا را گزارش ثقه‌الاسلام کلینی نیز که در طبقه قبل از شیخ مفید قرار دارد تائید می‌کند؛ زیرا وی آخر ماه صفر را به‌عنوان روز شهادت معین فرموده، نه بیست و هشتم را. اساسا بین این عده از بزرگان فقه و حدیث و تاریخ امامیه هیچ وحدت نظری در این خصوص وجود نداشته و این خود گواه آن است که انحصار تاریخ شهادت در خصوص بیست و هشتم یا آخر صفر و نفی هر تاریخ دیگری مثل هفتم صفر چندان پسندیده نیست، بخصوص با توجه به این‌که هم شیخ در تهذیب و هم مفید در ارشاد مطلق ماه صفر را برای شهادت حضرت علیه‌السلام گزارش کرده‌اند.

۲-۱-۲. شهادت امام مجتبی علیه‌السلام و هفتم صفر

گزارش شهادت امام مجتبی علیه‌السلام در هفتم صفر ازنظر تاریخی به‌اندازه‌ای اعتبار دارد که بتوان این روز را از جهت تاریخی در کنار سایر روزهای تعیین‌شده به‌عنوان تاریخ شهادت ایشان به رسمیت شناخت و به احترام عزای این امام بزرگوار در این روز از سرور و شادی حتی به مناسبت میلاد اهل‌بیت، علیهم‌السلام (که البته میلاد اثبات نشد)، پرهیز کرد.

10.22052/hadith.2025.255683.1519

هفتم صفر از سه جهت دارای تائید است؛

۱) از جهت کمیت و تعداد طرفداران.

۲) از جهت اشتهار در حوزه هزاره نجف و حتی حوزه قم.

۳) از جهت قدمت زمانی.

از جهت تعداد طرفداران، بسیاری از بزرگان از فقها و محدثین از دیرزمان تا به امروز گزارش هفتم صفر را برای شهادت حضرت علیه‌السلام به دیده اهتمام می‌نگریستند و آن را تائید می‌کردند؛ مانند:

۱- شهید اول، متوفای ۷۸۶ ق (شهید اول، الف، ۱۴۳۰ ق، ۹: ۴۲۱).

۲- شیخ کفعمی، متوفای ۹۰۵ ق (المصباح، ۱۴۰۵ ق: ۵۰۹).

۳- والد شیخ بهائی، متوفای ۹۸۴ ق (عاملی، ۱۳۶۰: ۴۲).

۴- شیخ بهائی، متوفای ۱۰۳۱ ق (شیخ بهائی، ۱۳۸۶: ۴۴۳).

۵- کاشف الغطاء، متوفای ۱۲۲۸ ق (کاشف الغطاء، بی‌تا: ۱۲).

۶- صاحب جواهر، متوفای ۱۲۶۶ ق (صاحب جواهر، بی‌تا، ۲۰: ۸۷).

با توجه به نظر صاحب جواهر و کاشف الغطا که زعامت همه شیعیان، به‌خصوص ریاست حوزه‌های علمیه و به‌ویژه حوزه نجف را به عهده داشتند معلوم می‌شود در حوزه هزاره نجف از دیرباز هفتم صفر به‌عنوان شهادت امام مجتبی علیه‌السلام اعلان عزا می‌شده است. علاوه بر این گفته‌شده که در همه ممالک شیعی از قرن‌ها پیش و همچنین در حوزه قم از زمان مرحوم شیخ مؤسس در این روز اعلان عزا می‌شده است (https://hawzah.net/fa/Article/View/۱۰۸۲۹۲).

نکته مهم این است که هیچ دلیلی وجود ندارد که گفته شود گزارش هفتم صفر از زمان مرحوم شهید اول به میان آمده و قبل از آن مطرح نبوده است. بر اساس نسخة منتشرشده از «تثبیت الامامه» نخستین گزارش مضبوط تاریخی زمان شهادت را در هفتم صفر تعیین کرده و راوی آن قاسم بن ابراهیم رسی، متوفای ۲۴۶ ق از نوادگان امام مجتبی علیه‌السلام و معاصر امام موسی بن جعفر علیهماالسلام است (الرسی، ۱۴۱۹ ق: ۶۹). البته ملاک در به

10.22052/hadith.2025.255683.1519

رسمیت شناختن هفتم صفر، لزوما استناد به گزارش منسوب به قاسم و «تثبیت الامامه» نیست.

۲-۱-۲-۱. قاسم بن ابراهیم و «تثبیت الامامه»

نجاشی از وی به‌عنوان یکی از نوادگان امام مجتبی علیه‌السلام نام‌برده و او را دارای یک کتاب و از راویان امام موسی بن جعفر علیهماالسلام دانسته و هیچ‌گونه تضعیفی نکرده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۱۴). از آنجائی که نجاشی در مقدمه رجالش تصریح کرده که وی نام مصنفین از قدما از «سلف صالح» را ذکر کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳) معلوم می‌شود اگر شخصی را ذکر کرده و وی را تضعیف نکرده باشد و از مشاهیر ضعاف نیز نباشد، حتما مورد وثوق عام نجاشی بوده و در زمره صلحا در کلام نجاشی است (مؤمنی، ۱۳۹۰: ۱۷۵ - ۱۸۱)، به‌خصوص با توجه به آنچه از بیان شهید اول درباره سیره رجالیون از قدما به دست می‌آید که اگر درباره راوی ضعفی وجود می‌داشت حتما متذکر می‌شدند (شهید اول، ب، ۱۴۳۰ ق، ۸: ۲۷) و عدم مذمت نشانه عدم وجود ضعف بوده است (محدث نوری، ۱۴۰۸ ق، ۲۵: ۱۰۳). صاحب زبده الاقوال نیز بر این مطلب استدلال آورده که اگر نجاشی در رجالش و شیخ در فهرست نام شخصی را ذکر کنند و برایش تصنیفی را نام ببرند و او را تضعیف نکنند این نشانه آن است که وی دست‌کم شخصی حسن و ممدوح است (حسینی حلی، ۱۳۸۶: ص ۱۴). ذکر نام طبری سنی در رجال نجاشی نیز نقض بر این مبنا نیست؛ زیرا نجاشی به عامی بودنش تصریح کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۲۲). موارد نقض دیگر که از سوی محقق شوشتری بر این مبنا وارد شده (محقق شوشتری، ۱۴۱۰ ق، ۱: ۲۸) نیز همگی جواب داده شده است (مؤمنی، ۱۳۹۰: ۱۷۷ - ۱۸۱).

اگرچه برخی قاسم را با توجه به کتب منسوب به او از زمره زیدیه نام‌برده‌اند (اشکوری، ۱۴۱۳ ق، ۱: ۱۸۹)، ولی بنابر مصادر رجالی امامیه نشانی بر زیدی بودن وی در دست نیست و انتساب این کتب به وی در این مصادر نیامده است، بلکه بنابر رجال نجاشی چنانکه گذشت وی امامی صالح بوده و برای او فقط یک کتاب ذکر کرده است. ابن داوود نیز وی را با عنوان «قاسم البرسی» در بخش رجال موثق در رجالش نام‌برده است (ابن داوود، ۱۳۴۲: ۲۷۵)، صاحب زبده نیز که فقط درصدد ذکر ثقات، یا ممدوحین امامی است وی را نام‌برده است

10.22052/hadith.2025.255683.1519

(حسینی حلی، ۱۳۸۶: ۲۸۷)؛ بنابراین نسبت به انتساب سایر کتب به وی که با عنوان رد بر روافض نیز در آن میان است نمی‌توان قضاوتی جازمانه داشت و احتمال تعدد شخص و اشتباه یکی به دیگری نیز محتمل است؛ اما آیا کتاب «تثبیت الامامه» همان کتابی است که نجاشی از وی یاد کرده، این نیز مشهود نیست، ولی بنابر نسخه منتشرشده این کتاب از آن قاسم است و در این کتاب شهادت امام مجتبی علیه‌السلام در روز هفتم صفر تعیین‌شده است. اگر این انتساب تمام باشد قدمت این قول بر همه اقوال دیگر اثبات می‌شود. چون قدمت این گزارش به عصر امام موسی بن جعفر علیهماالسلام بازمی‌گردد. اینکه در این کتاب درباره شهادت امامین عسکریین علیهماالسلام نیز گزارش شده، درحالی‌که وفات قاسم قبل از این تاریخ بوده، چالش جدی نیست. چون این مقدار تحریف به زیاده را در این بخش مدلل می‌کند، نه سایر بخش‌ها. پس نسبت به سایر بخش‌ها نمی‌توان لزوما مدعی تحریف و بی‌اعتباری شد. بااین‌وجود ملاک در به رسمیت شناختن گزارش هفتم صفر استناد به این کتاب و نقل قاسم فقط نیست و گزارش شهید اول، مستند بسیار مهمی است و در ادامه خواهد آمد که ارائه آن در قرن هشتم سبب فروکاستی‌اش نسبت به سایر گزارش‌ها نمی‌شود.

۲-۱-۳. وجه به رسمیت شناختن هفتم صفر

درباره گزارشات گوناگونی که درباره تاریخ شهادت امام مجتبی علیه‌السلام از سوی بزرگان محدثین و فقهای امامیه بیان شده همگی گزارشات مرسل است و هیچ‌کدام به‌صورت روایت مسند منسوب به معصومین علیهم‌السلام نیست. همه این مرسلات با فاصله زمانی بیش از دو قرن از زمان شهادت امام مجتبی علیه‌السلام در سال پنجاه قمری ذکرشده‌اند. ثقه‌الاسلام کلینی که بر شیخ مفید و شیخ طوسی تقدم زمانی و تقدم در طبقه رجالی دارد متولد ۲۵۸ ق و متوفای ۳۲۹ ق است. مستند این گزارشات مرسل، با توجه به اینکه از سوی بزرگان تقوی‌پیشه امامیه ارائه شده خالی از دو حال نیست و شق سومی ندارد؛ یا آنکه به روایات معتبر مسند تکیه داشته‌اند، علی‌رغم آنکه هیچ‌کدام از این بزرگان و سایر علمای امامیه اشاره‌ای هم نکرده‌اند که در ذکر تاریخ شهادت امام مجتبی علیه‌السلام به روایتی از معصومین علیهم‌السلام استناد جسته‌اند و یا به نقل افواهی و یا توجه عملی رایج در عموم

10.22052/hadith.2025.255683.1519

جامعه شیعی و یا رایج در بین صالحین از جامعه شیعه استناد داشته‌اند و هرکدام که باشد وجود اختلاف و روایات متفاوت و گرایشات گوناگون جامعه نسبت به ایام متعدد برای چنین مناسبت‌های مهم مذهبی امری طبیعی و رایج است. شاید به استناد سخن شیخ مفید در مقدمه «مسار» که به توجه صالحین به مناسبت‌های سرور و حزن اهل‌بیت علیهم‌السلام تصریح کرده بتوان گفت که مستند تمام آن‌ها شق دومی باشد که ذکر شد (شیخ مفید، ب، ۱۴۱۳ ق: ۱۷ و ۱۸).

در گزارشات مرسل، به‌خصوص با توجه به فاصله‌ای حداقل بیش از دو قرن، دیگر تفاوتی از جهت عقل و عرف و تاریخ وجود ندارد که کدام گزارش مرسل، متقدم و یا متأخر است. تنها وجوه ترجیحی که می‌توان برای چنین گزارشاتی برشمرد تخصص و مهارت و دقت گزارش کننده از یک‌سو و امانت و صداقت وی از دیگر سو است. هر یک از ثقه‌الاسلام کلینی و شیخ مفید و شیخ طوسی و شهید اول در این خصوصیات نزد همه امامیه و تاریخ علم فقه و حدیث، بلکه به عبارت دقیق‌تر نزد هر دوست و دشمنی درنهایت کمال اعتبار قرار دارند و هیچ شک و تردیدی درباره آن‌ها نیست؛ بنابراین، گزارش شهید اول را به این بهانه که چون در قرن هشتم به‌صورت مرسل ارائه شده نمی‌توان مردود دانست و این دست چالش‌ها از وجاهت استناد به این گزارش برای به رسمیت شناختن تاریخ هفتم صفر در کنار سایر تاریخ‌های گزارش شده از سوی بزرگان امامیه نمی‌کاهد، به‌خصوص چنان‌که گذشت این گزارش در قرون بعدی از سوی فقها و محدثین متأخر بسیار مورد اقبال نیز قرار گرفت و این خود در گزارشات تاریخی، بلکه در هر امری می‌تواند یک مزیت نسبی به شمار آید.

نتیجه

بنابر آنچه گذشت کاوش فقهی در خانواده حدیثی احیای امر به این مطلب منتهی می‌شود که برپایی مراسم ذکر و یاد اهل‌بیت علیهم‌السلام و تقویت علقه عاطفی بین مردم و ایشان از مصادیق جدی احیای امر است و این مهم لزوما منحصر به نشر معارف و تعلیم علوم و سخت‌کوشی در پایبندی به دستورات و الزاماتشان نیست. بلکه تمام این‌ها از مصادیق جدی احیای امر اهل‌بیت علیهم‌السلام است. اقامه مجالس ذکر و یاد اهل‌بیت علیهم‌السلام به‌تناسب ایام سرور و ایام حزن و اندوه، از جهت شکل و ساختار و محتوی و در یک کلمه از

10.22052/hadith.2025.255683.1519

جهت شئونات متفاوت است. چراکه اقتضای محافل شادی با مقتضای محافل حزن کاملا متفاوت است. هرچند از جهت ماهیت احیای امر دارای هویت واحدی باشند. تفاوت شئونات گاه به چالش کاربستی در عمل به مقوله احیای امر منجر می‌شود. مثل آنچه در چالش هفتم صفر مشاهده می‌شود؛ اما این چالش با توجه به ادله تاریخی قابل‌رفع است؛ زیرا برای میلاد امام موسی بن جعفر علیهماالسلام در این روز دلیل قانع‌کننده‌ای یافت نشد، بلکه گزارش این رخ داد در ذی‌الحجه قابل‌اعتنا و مهم است. درباره شهادت امام مجتبی علیه‌السلام نیز گزارش هفتم صفر در کنار سایر گزارشات ازجمله بیست و هشتم صفر همگی دارای وجاهت تاریخی و دارای رسمیت کامل و کافی است.

منابع

ابن جریر، محمد. (۱۴۱۳ ق). دلائل الامامه. چاپ ۱، قم: بنیاد بعثت.

ابن داوود، حسن. (۱۳۴۲). رجال ابن داوود. چاپ ۱، تهران: دانشگاه تهران.

ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۸۹۱ م). الاعلاق النفیسه. هلند: لیدن.

ابن شهرآشوب، محمد. (بی‌تا). مناقب آل ابی طالب، علیهم‌السلام. چاپ ۱، قم: علامه.

ابن فتال نیشابوری، محمد بن احمد. (۱۳۸۱). روضه الواعظین. محقق: غلامحسین مجیدی، چاپ اول، قم: دلیل ما.

ابن قتیبه دینوری، عبدالله. (۱۹۹۲ م). المعارف. چاپ ۶، قاهره: الهیئه المصریه.

اسلامی، هادی. (۱۴۰۱). [بررسی سندی و دلالی حدیث رحم الله عبدا أحیی امرنا]. دو فصلنامه حدیث پژوهی. دوره ۱۴، شماره ۲، شماره پیاپی ۲۸، ص ۲۹۱ تا ۳۱۲.

اشکوری، سید احمد. (۱۴۱۳ ق). مؤلفات الزیدیه. چاپ ۱، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

امین، حسن بن محسن. (۱۴۰۸ ق). مستدرکآ أعیان الشیعه. چاپ ۱، بیروت: دار التعارف.

آیت‌الله خوئی، سید ابوالقاسم. (۱۳۷۲). معجم رجال الحدیث. چاپ ۲، بی‌جا: بی‌نا.

برقی، احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۷۱). المحاسن. محقق: جلال‌الدین محدث، چاپ ۲، قم: دار الکتب الإسلامیه.

ثقه‌الاسلام کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). الکافی. محقق: علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، چاپ ۴، تهران: دار الکتب الاسلامیه.

10.22052/hadith.2025.255683.1519

حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله. (۱۴۲۰ ق). المستدرک علی الصحیحین. چاپ ۱، بیروت: مکتبه العصریه.

حسینی حلی، حسین بن کمال. (۱۳۸۶). زبده الاقوال. چاپ ۱، قم: دار الحدیث.

حموی، یاقوت. (بی‌تا). معجم البلدان. چاپ ۲، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

الرسی، قاسم بن ابراهیم. (۱۴۱۹ ق). تثبیت الامامه. محقق: صالح وردانی، چاپ ۱، بیروت: الغدیر.

سید بن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۰۹). اقبال الاعمال. چاپ ۲، تهران: دار الکتب الإسلامیه.

سید بن طاووس، علی بن موسی. (۱۳۶۸). فرج المهموم فی تاریخ علماء النجوم. چاپ ۱، قم: دار الذخائر.

سید بن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۱۳ ق). الیقین باختصاص مولانا علي علیه‌السلام بإمره المؤمنین. محقق: اسماعیل انصاری زنجانی خوئینی، قم: دار الکتاب.

شعرانی، حسین. (بی‌تا). عیون المعجزات. چاپ ۱، قم: داوری.

شهید اول، محمد. (۱۴۳۰ ق، الف). موسوعه الشهید الاول، کتاب الدروس. قم: الاعلام الاسلامی.

شهید اول، محمد. (۱۴۳۰ ق، ب). موسوعه الشهید الاول، کتاب الذکری. قم: الاعلام الاسلامی.

شهید ثانی، زین‌الدین. (۱۴۱۳ ق). مسالک الافهام. چاپ ۱، قم: موسسه معارف اسلامی.

شوشتری، محمدتقی. (۱۴۱۰ ق). قاموس الرجال. چاپ ۲، قم: انتشارات جامعه مدرسین.

شیخ آقابزرگ تهرانی، محمد. (۱۴۰۳ ق). الذریعه الی تصانیف الشیعه. چاپ ۳، بیروت: دار الأضواء.

شیخ بهائی، محمد بن حسین. (۱۳۸۶). جامع عباسی. چاپ ۱، قم: جامعه مدرسین.

شیخ حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ق). تفصیل وسائل الشیعة. چاپ ۱، قم: آل‌البیت علیهم‌السلام.

شیخ صدوق، محمد بن علی. (۱۳۷۸). عیون اخبار الرضا علیه‌السلام. چاپ ۱، تهران: نشر جهان.

شیخ طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ ق). تهذیب الاحکام. چاپ ۴، تهران: دار الکتب الاسلامیه.

شیخ طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ ق). الامالی. چاپ ۱، قم: دار الثقافه.

شیخ طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۲۷ ق). رجال الطوسی. چاپ ۳، قم: جامعه مدرسین.

10.22052/hadith.2025.255683.1519

شیخ کفعمی، ابراهیم. (۱۴۰۳ ق). المصباح. چاپ ۲، قم: دار الرضی.
شیخ مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق، الف). الارشاد. چاپ ۱، قم: کنگره شیخ مفید.
شیخ مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق، ب). مسار الشیعه. چاپ ۱، قم: کنگره شیخ مفید.
شیخ مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق، ج). المقنعه. چاپ ۱، قم: کنگره شیخ مفید.
صدر، محمدباقر. (۱۴۱۷ ق). بحوث فی علم الاصول. مقرر: حسن عبدالستار، چاپ ۱، بیروت: الدار الاسلامیه.
صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ ق). بصائر الدرجات في فضائل آل محمد. محقق: محسن کوچه باغی، چاپ ۲، قم: کتابخانه آیة الله مرعشي نجفی.
طبرسی، فضل. (۱۳۷۶). اعلام الوری. چاپ ۱، قم: موسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
عاملی، حسین.(۱۳۶۰). وصول الأخیار الی اصول الأخبار. چاپ ۱، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
علامه مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ق). بحارالانوار. چاپ ۲، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
کاشف الغطا، جعفر. (بی‌تا). کشف الغطاء. چاپ ۱، اصفهان: مهدوی.
مامقانی، عبدالله. (۱۳۸۱). تنقیح المقال. چاپ ۱، قم: آل البیت علیهم‌السلام.
محدث نوری، حسین بن محمد. (۱۴۰۸ ق). مستدرك الوسائل و مستنبط المسائل. چاپ ۱، قم: مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام.
مسعودی، علی. (۱۴۱۷ ق). اثبات الوصیه. چاپ ۱، قم: انصاریان.
مقدسی، یدالله. (۱۳۹۸). [بررسی و نقد گزارش‌های تاریخ شهادت امام حسن مجتبی علیه السلام]. فصلنامه تاریخ اسلام. سال یازدهم، شماره سوم و چهارم، شماره مسلسل ۴۳ و ۴۴، ص ۹۲ تا ۱۲۱.
مؤمنی، سید محمدحسن. (۱۳۹۰). از این صبح روشن در اثبات سند زیارت عاشورا. چاپ ۶، قم: دلیل ما.
نجاشی، احمد. (۱۳۶۵). رجال النجاشی. چاپ ۱، قم: جامعه مدرسین.
نجفی، محمدحسن. (بی‌تا). جواهر الکلام. چاپ ۷، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

10.22052/hadith.2025.255683.1519

References

Āl- Kāshif al-Ghiṭā, J. (n.d.). Kashf al-ghiṭāʾ (1st ed.). Isfahan: Mahdavī. [in Arabic]

Al-ʿĀmilī, Ḥ. (1981). Wuṣūl al-akhyār ilā uṣūl al-akhbār (1st ed.). Qom: Majmaʿ-e Dhakhāʾer-e Eslāmī. [in Arabic]

Al-ʿĀmilī, M. ibn Ḥ. (2007). Jāmiʿ-e ʿAbbāsī (1st ed.). Qom: Jāmiʿeh-ye Modarresīn. [in Persian]

Al-Barqī, A. ibn M. ibn Kh. (1992). Al-Maḥāsin (J. Moḥaddith, Ed., 2nd ed.). Qom: Dār al-Kutub al-Islāmīyah. [in Arabic]

Al-Ḥākim al-Nīshābūrī, M. ibn ʿA. (1999). Al-Mustadrak ʿalā al-ṣaḥīḥayn (1st ed.). Beirut: Maktabat al-ʿAṣrīyah. [in Arabic]

Al-Ḥillī, Ḥ. ibn K. (2007). Zubdat al-aqwāl (1st ed.). Qom: Dār al-Ḥadīth. [in Arabic]

Al-Ḥusaynī, Ḥ. ibn K. (2007). Zubdat al-aqwāl (1st ed.). Qom: Dār al-Ḥadīth. [in Arabic]

Al-Kulaynī, M. ibn Y. (1987). Al-Kāfī (ʿA. A. Ghaffārī & M. Ākhūndī, Eds., 4th ed.). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah. [in Arabic]

Al-Majlisī, M. B. (1983). Biḥār al-anwār (2nd ed.). Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [in Arabic]

Al-Māmāqānī, ʿA. (2002). Tanqīḥ al-maqāl (1st ed.). Qom: Āl al-Bayt. [in Arabic]

Al-Masʿūdī, ʿA. (1997). Ithbāt al-waṣīyah (1st ed.). Qom: Anṣārīyān. [in Arabic]

Al-Mufīd, M. ibn M. (1992a). Al-Irshād (1st ed.). Qom: Kongereh-ye Shaykh Mufīd. [in Arabic]

Al-Mufīd, M. ibn M. (1992b). Masār al-shīʿah (1st ed.). Qom: Kongereh-ye Shaykh Mufīd. [in Arabic]

Al-Mufīd, M. ibn M. (1992c). Al-Muqniʿah (1st ed.). Qom: Kongereh-ye Shaykh Mufīd. [in Arabic]

Al-Najāshī, A. (1986). Rijāl al-Najāshī (1st ed.). Qom: Jāmiʿeh-ye Modarresīn. [in Arabic]

Al-Najafī, M. Ḥ. (n.d.). Jawāhir al-kalām (7th ed.). Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [in Arabic]

Al-Rassī, Q. ibn I. (1998). Tathbīt al-imāmah (Ṣ. Wardānī, Ed., 1st ed.). Beirut: Al-Ghadīr. [in Arabic]

Al-Ṣadr, M. B. (1997). Buḥūth fī ʿilm al-uṣūl (Ḥ. ʿAbd al-Sattār, Comp., 1st ed.). Beirut: Al-Dār al-Islāmīyah. [in Arabic]

Al-Ṣaffār, M. ibn Ḥ. (1984). Baṣāʾir al-darajāt fī faḍāʾil Āl Muḥammad (M. Kūcheh Bāghī, Ed., 2nd ed.). Qom: Ketābkhāneh-ye Āyatollāh Marʿashī Najafī. [in Arabic]

Al-Shahīd al-Awwal, M. (2010a). Kitāb al-durūs. In Mawsūʿat al-shahīd al-awwal. Qom: Al-Aʿlām al-Islāmī. [in Arabic]

10.22052/hadith.2025.255683.1519

Al-Shahīd al-Awwal, M. (2010b). Kitāb al-dhikrā. In Mawsūʿat al-shahīd al-awwal. Qom: Al-Aʿlām al-Islāmī. [in Arabic]
Al-Shahīd al-Thānī, Z. (1992). Masālik al-afhām (1st ed.). Qom: Muʾassaseh-ye Maʿāref-e Eslāmī. [in Arabic]
Al-Shaykh al-Bahāʾī, M. ibn Ḥ. (2007). Jāmiʿ-e ʿAbbāsī (1st ed.). Qom: Jāmiʿeh-ye Modarresīn. [in Persian]
Al-Shaykh al-Ḥurr al-ʿĀmilī, M. ibn Ḥ. (1988). Tafṣīl wasāʾil al-shīʿah (1st ed.). Qom: Āl al-Bayt. [in Arabic]
Al-Shaykh al-Ṭūsī, M. ibn Ḥ. (1987). Tahdhīb al-aḥkām (4th ed.). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah. [in Arabic]
Al-Shaykh al-Ṭūsī, M. ibn Ḥ. (1993). Al-Amālī (1st ed.). Qom: Dār al-Thaqāfah. [in Arabic]
Al-Shaykh al-Ṭūsī, M. ibn Ḥ. (2006). Rijāl al-Ṭūsī (3rd ed.). Qom: Jāmiʿeh-ye Modarresīn. [in Arabic]
Al-Shaykh al-Kafʿamī, I. (1982). Al-Miṣbāḥ (2nd ed.). Qom: Dār al-Raḍī. [in Arabic]
Al-Shaykh al-Mufīd, M. ibn M. (1992a). Al-Irshād (1st ed.). Qom: Kongereh-ye Shaykh Mufīd. [in Arabic]
Al-Shaykh al-Mufīd, M. ibn M. (1992b). Masār al-shīʿah (1st ed.). Qom: Kongereh-ye Shaykh Mufīd. [in Arabic]
Al-Shaykh al-Mufīd, M. ibn M. (1992c). Al-Muqniʿah (1st ed.). Qom: Kongereh-ye Shaykh Mufīd. [in Arabic]
Al-Shaykh al-Ṣadūq, M. ibn ʿA. (1999). ʿUyūn akhbār al-Riḍā (1st ed.). Tehran: Nashr-e Jahān. [in Arabic]
Al-Shūshtarī, M. T. (1990). Qāmūs al-rijāl (2nd ed.). Qom: Intishārāt-e Jāmiʿeh-ye Modarresīn. [in Arabic]
Al-Ṭabrisī, F. (1997). Aʿlām al-warā (1st ed.). Qom: Muʾassaseh-ye Āl al-Bayt. [in Arabic]
Al-Ṭihrānī, Āqā Buzurg, M. (1983). Al-Dharīʿah ilā taṣānīf al-shīʿah (3rd ed.). Beirut: Dār al-Aḍwāʾ. [in Arabic]
Amīn, Ḥ. ibn M. (1988). Mustadrakāt aʿyān al-shīʿah (1st ed.). Beirut: Dār al-Taʿāruf. [in Arabic]
Ashkūrī, S. A. (1992). Muʾallafāt al-Zaydīyah (1st ed.). Qom: Ketābkhāneh-ye Āyatollāh Marʿashī Najafī. [in Arabic]
Eslamī, H. (2022).. Hadith Studies (Do-Faṣlnāmeh-ye Ḥadīth Pazhūhī), 14(2), 291–312. [in Persian]
Ḥamawī, Y. (n.d.). Muʿjam al-buldān (2nd ed.). Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [in Arabic]
Ibn al-Dāwūd, Ḥ. (1963). Rijāl Ibn al-Dāwūd (1st ed.). Tehran: Dāneshgāh-e Tehrān. [in Arabic]
Ibn Fattāl al-Nīshābūrī, M. ibn A. (2002). Rawḍat al-wāʿiẓīn (Gh. Ḥ. Majīdī, Ed., 1st ed.). Qom: Dalīl-e Mā. [in Arabic]

10.22052/hadith.2025.255683.1519

Ibn Jarīr, M. (1992). Dalāʾil al-imāmah (1st ed.). Qom: Bunyād-e Beʿthat. [in Arabic]
Ibn Qutaybah al-Dīnawarī, ʿA. (1992). Al-Maʿārif (6th ed.). Cairo: Al-Hayʾah al-Miṣrīyah. [in Arabic]
Ibn Rustah, A. ibn ʿU. (1891). Al-Aʿlāq al-nafīsah. Leiden: Brill. [in Arabic]
Ibn Shahrāshūb, M. (n.d.). Manāqib Āl Abī Ṭālib (1st ed.). Qom: ʿAllāmah. [in Arabic]
Ibn Ṭāwūs, ʿA. ibn M. (1988). Al-Iqbāl al-aʿmāl (2nd ed.). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah. [in Arabic]
Ibn Ṭāwūs, ʿA. ibn M. (1989). Faraj al-mahmūm fī tārīkh ʿulamāʾ al-nujūm (1st ed.). Qom: Dār al-Dhakhāʾir. [in Arabic]
Ibn Ṭāwūs, ʿA. ibn M. (1992). Al-Yaqīn bi-ikhtiṣāṣ mawlānā ʿAlī bi-imrat al-muʾminīn (I. Anṣārī Zanjānī Khūʾīnī, Ed.). Qom: Dār al-Kitāb. [in Arabic]
Āyatollāh Khūʾī, S. A. (1993). Muʿjam rijāl al-ḥadīth (2nd ed.). [n.p.]: [n.p.]. [in Arabic]
Majlisī, M. B. (1983). Biḥār al-anwār (2nd ed.). Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [in Arabic]
Māmāqānī, ʿA. (2002). Tanqīḥ al-maqāl (1st ed.). Qom: Āl al-Bayt. [in Arabic]
Moʾmenī, S. M. Ḥ. (2011). Az in ṣobḥ-e rowshan—dar ithbāt-e sanad-e zīyārat-e ʿĀshūrā (6th ed.). Qom: Dalīl-e Mā. [in Persian]
Moqaddasī, Y. (2019).. Journal of Islamic History (Faṣlnāmeh-ye Tārīkh-e Eslām), 11(3–4), 92–121. [in Persian]
Muḥaddith al-Nūrī, Ḥ. ibn M. (1988). Mustadrak al-wasāʾil wa mustanbaṭ al-masāʾil (1st ed.). Qom: Muʾassaseh-ye Āl al-Bayt. [in Arabic]
Najāshī, A. (1986). Rijāl al-Najāshī (1st ed.). Qom: Jāmiʿeh-ye Modarresīn. [in Arabic]
Najafī, M. Ḥ. (n.d.). Jawāhir al-kalām (7th ed.). Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [in Arabic]
Ṣadr, M. B. (1997). Buḥūth fī ʿilm al-uṣūl (Ḥ. ʿAbd al-Sattār, Comp., 1st ed.). Beirut: Al-Dār al-Islāmīyah. [in Arabic]
Ṣaffār, M. ibn Ḥ. (1984). Baṣāʾir al-darajāt fī faḍāʾil Āl Muḥammad (M. Kūcheh Bāghī, Ed., 2nd ed.). Qom: Ketābkhāneh-ye Āyatollāh Marʿashī Najafī. [in Arabic]
Shahīd al-Awwal, M. (2010a). Kitāb al-durūs. In Mawsūʿat al-shahīd al-awwal. Qom: Al-Aʿlām al-Islāmī. [in Arabic]
Shahīd al-Awwal, M. (2010b). Kitāb al-dhikrā. In Mawsūʿat al-shahīd al-awwal. Qom: Al-Aʿlām al-Islāmī. [in Arabic]
Shahīd al-Thānī, Z. (1992). Masālik al-afhām (1st ed.). Qom: Muʾassaseh-ye Maʿāref-e Eslāmī. [in Arabic]
Shaykh al-Ṭūsī, M. ibn Ḥ. (1987). Tahdhīb al-aḥkām (4th ed.). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah. [in Arabic]

10.22052/hadith.2025.255683.1519

Shaykh al-Ṭūsī, M. ibn Ḥ. (1993). Al-Amālī (1st ed.). Qom: Dār al-Thaqāfah. [in Arabic]
Shaykh al-Ṭūsī, M. ibn Ḥ. (2006). Rijāl al-Ṭūsī (3rd ed.). Qom: Jāmiʿeh-ye Modarresīn. [in Arabic]
Shaykh al-Ṣadūq, M. ibn ʿA. (1999). ʿUyūn akhbār al-Riḍā (1st ed.). Tehran: Nashr-e Jahān. [in Arabic]
Shiʿrānī, Ḥ. (n.d.). ʿUyūn al-muʿjizāt (1st ed.). Qom: Dāvarī. [in Arabic]
Shūshtarī, M. T. (1990). Qāmūs al-rijāl (2nd ed.). Qom: Intishārāt-e Jāmiʿeh-ye Modarresīn. [in Arabic]
Ṭabrisī, F. (1997). Aʿlām al-warā (1st ed.). Qom: Muʾassaseh-ye Āl al-Bayt. [in Arabic]
Tihrānī, Āqā Buzurg, M. (1983). Al-Dharīʿah ilā taṣānīf al-shīʿah (3rd ed.). Beirut: Dār al-Aḍwāʾ. [in Arabic]